

## **Зміни у житті Києва і киян за радянської влади (лютий—серпень 1919 р.)**

Пропонована стаття входить до циклу статей на тему «Повсякденне життя Києва в умовах політичних трансформацій часів Української революції»<sup>1</sup>, в якому розглядається життя Києва у 1919 р., коли місто пережило владу трьох політичних режимів. Період радянської влади був найбільш тривалим — майже сім місяців, тоді як під владою УНР Директорії місто перебувало лише півтора, під владою білогвардійців — три з половиною місяці. У статті висвітлюється діяльність місцевого самоврядування, стан міського господарства, транспорту, продовольче постачання, соціально-побутові умови життя киян, їхні настрої та ставлення до влади. Окрема увага приділяється запровадженню соціально-класової політики більшовицької партії, боротьбі влади проти «класового ворога» — буржуазії, запровадженню «червоного терору».

Джерельною базою, як і для попередніх статей, слугує, головним чином, періодична преса у поєднанні з джерелами особистого походження — щоденниками, мемуарною літературою та ін. Відсутність за часів радянського режиму свободи слова і друку значно звужує джерельне наповнення радянських газет. Особливо помітною є відсутність інформації про стан

---

<sup>1</sup> Див. попередні статті автора: Життя Києва під владою білогвардійців (вересень—жовтень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 6. — К., 2012, С. 229–256; Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень—грудень 1919 р.) // Там само. Вип. 7. — К., 2012. — С. 272–292; Українське громадське життя Києва під владою білогвардійців (1919 р.) // Там само. — Вип. 8. — К., 2012. — С. 142–163; Влада і місто: нариси життя Києва за Директорії УНР // Там само. — Вип. 9. — К., 2013. — С. 181–202.

суспільства, настрої різних верств населення, їхнє ставлення до чинної влади.

Наприкінці січня 1919 р. у місті знову стало неспокійно. Посилення грабежів і бандитизму стало наслідком панічного відступу частин армії УНР, що стояли на Лівобережжі. Лава дезорганізованого війська після поразки під Броварами сунула на Київ, з'явилися дезертири, які бешкетували у місті. Директорія приховувала становище на фронті, Київ перебував у полоні чуток. Щоби заспокоїти населення Центральне інформаційне бюро УНР офіційно спростувало чулки про наближення більшовиків до Києва. Є. Коновалець також підтвердив, що місту нічого не загрожує і паніка є безпідставною. Але вже наступного дня він повідомив кореспондентам газет, що українська влада залишить Київ за кілька днів. Січові стрільці будуть захищати підступи до столиці, щоби можна було провести евакуацію, але боїв у міській смузі не буде<sup>2</sup>.

Стан влади і армії не дозволяв не лише відстояти місто, а й підтримувати у ньому правопорядок. Тому на вимогу місцевого самоврядування державні органи почали поступово передавати йому владні повноваження<sup>3</sup>. 25 січня комендант Києва підполковник М. Чехівський дозволив домовим комітетам організувати внутрішню домову охорону, яка складалася з чоловічого населення віком від 18 до 50 років. Того ж дня Міська дума створила комісію по охороні міста, яка домовилася з Є. Коновальцем про передачу думі всієї влади у місті — громадського управління, продовольчої справи, міліції<sup>4</sup>.

29 січня на черговому засіданні Дума (під головуванням Є. Рябцова, за участю представників єврейської громади та Центрородому<sup>5</sup>) призначила керівником самооборони міста А. Павлова, начальником його штабу С. Чикаліна. 1 лютого комітет банків

---

<sup>2</sup> Робітнича газета. — 1919. — 29 січня; Україна. — 1919. — 29 січня.

<sup>3</sup> Народня воля. — 1919. — 30 січня.

<sup>4</sup> Україна. — 1919. — 26 січня.

<sup>5</sup> Центральний керівний орган об'єднання домових комітетів Києва.

виділив на охорону міста 250 тис. карб., зробили пожертви й приватні особи. Коштів вистачало, але бракувало озброєння. У домових комітетів було лише 2 тис. одиниць вогнепальної зброї на 11 тис. садиб<sup>6</sup>. 2 лютого до міського самоврядування перейшло управління київською міліцією, керівництво якої майже все втекло. Загони самооборони, до яких записалося 525 осіб, встановили у місті денну варту<sup>7</sup>.

30 січня Міській управі було передано продовольчу справу. Міністерство продовольства УНР відпустило місту кредит у 15 млн., й 5 млн. карб. на громадське харчування, виділило мешканцям продуктів на 7 днів із розрахунку 1/3 фунта борошна й ¼ фунта крупи на день, які передбачалося розподілити через Центродом та кооператив «Городской потребитель». Міністерство фінансів дозволило вільний продаж цукру<sup>8</sup>. На початок лютого місто мало запас хліба на 35 днів.

В цей час у Києві відбувалося гуртування прорадянських сил. 29 січня більшовики та представники соціалістичних партій (ліві російські есери, ліві українські есери і соціал-демократи, Бунд, об'єднані єврейські соціалісти та інші) утворили військово-революційний комітет (ВРК). Під його контролем перебували робітничі околиці — Шулявка, Солом'янка, Деміївка, де також були створені робітничі загони самооборони<sup>9</sup>. Отже, правопорядок у місті забезпечувало як самоврядування, так і робітничі організації.

У ніч на 1 лютого розпочалась офіційна евакуація. Припинився рух пасажирських потягів, відходили лише урядові та військові ешелони. Слідом за Директорією місто покинули державні установи УНР, наступного дня через нього у відносному порядку пройшла відступаюча армія. Настрій мешканців у ці дні був нервовий, тривожний — не маючи достовірної інформації,

---

<sup>6</sup> Наш путь. — 1919. — 4 февраля.

<sup>7</sup> Трибуна. — 1919. — 29, 31 січня, 4 лютого.

<sup>8</sup> Наш путь. — 1919. — 30, 31 января.

<sup>9</sup> Робітничая газета. — 1919. — 30 січня.

доводилося користуватись «фантастичними чутками» з самих непевних джерел. Казали, що червоні війська вже у Микільській Слобідці і Дарниці. Миттєво виросли ціни на хліб — замість 1.60 його продавали за 2–2.30 карб., зникли продукти на ринку та у крамницях. Перехожих на вулицях майже не було, візники залишалися вдома, побоюючись реквізиції коней. Натомість у пролетарських районах настрої був бадьорий.

3 лютого штаб Осадного корпусу та комендатура залишили місто. Напередодні Є. Коновалець наказав самообороні взяти під контроль Лук'янівську в'язницю, державний банк, державну скарбницю, телефонні станції, продовольчі і горілчані склади. З цього часу протягом чотирьох днів місто залишалось без влади й контролювалося самоврядуванням. Життя зупинилося: не працювали урядові і громадські установи, банки та крамниці, навчальні заклади, транспорт, промислові підприємства. Правопорядок забезпечувався виключно силами самооборони, у місті зберігався відносний спокій. Проте 3 лютого не вдалося відбити напад на Лук'янівську в'язницю, хоча на допомогу робітничій варті прийшла міська самооборона. З тюрми втекло біля 800 кримінальників. Усього їх було понад 900, проте 130 тікати відмовилися<sup>10</sup>.

Ще 2 лютого влада УНР остаточно вирішила не обороняти Київ й відійти без боїв у його межах. Пам'ятаючи минулорічний жахливий штурм міста загонами М. Муравйова, громадськість була готова на все, щоби запобігти його повторенню. Члени думи, знані кияни, запропонували своє посередництво у залагодженні конфлікту мирним шляхом. Від Ради робітничих депутатів, яка контактувала з червоним командуванням, було відомо, що першою умовою цього є здача міста «без пострілу». 3–4 лютого Міська дума ухвалила вступити в переговори зі штабом радянських військ.

4 лютого українські війська відступили з Дарниці відійшли Брест-Литовським шосе і залишили Київ. Рано вранці 5 лютого

---

<sup>10</sup> Наш путь. — 1919. — 4 февраля.

члени Міської думи Є. Рябцов, М. Коган та Л. Слуцький під прапором Червоного хреста приїхали у Бровари на переговори з командувачами Українського фронту В. Антоновим-Овсієнком та Ю. Щаденком. Вони найбільше переймались, щоби місто не опинилося під владою анархічних напівпартизанських загонів, яких у Червоній армії вистачало так само, як і в армії УНР. Антонов заявив, що Богунський і Таращанський полки увійдуть до міста завтра вранці, до цього часу владу здійснюватиме виконком Київської ради робітничих депутатів<sup>11</sup>.

Того ж дня передові заgonи червоних увійшли до Києва, основні сили вступили до міста наступного дня. За традицією, що склалась в часи революції, їм було влаштовано урочисту зустріч, щоправда набагато скромнішу, ніж при в'їзді Директорії. Зрозуміло, що й серед присутніх киян переважали робітники й представники незаможних міських низів. З 9-ї ранку Хрещатик від Думської до Царської площі почав заповнюватись народом. Для привітання Червоної армії зібралися делегації соціалістичних партій, робітничих організацій, фабрик і заводів з червоними прапорами із написами «Вся влада радам». Близько 10-ї по Олександрівській вулиці з боку Подолу під звуки духового оркестру з'явилися передові частини Богунського і Таращанського полків на чолі з командирами М. Щорсом та В. Боженком. Біля будинку Міської думи їх вітав виконком Київської ради на чолі з А. Бубновим й делегація Думи на чолі з Є. Рябцовим. Урочистості знімались кінохронікою.

Святкування перемоги продовжилося 12 лютого. На Хрещатику перед будівлею «Гранд-готелю» пройшов військовий парад. Його приймав голова РНК УСРР Х. Раковський, який прибув з Харкова. В неділю 16 лютого відбувся урочистий похорон «жертв боротьби за встановлення влади рад в Україні». Традиційно жалобна хода пройшла від Анатомічного театру по вулицях Фундуклеївській, Володимирській, Жилянській, В. Васильківській та Хрещатику. У ній взяли участь військові час-

---

<sup>11</sup> Наш путь. — 1919. — 6 февраля.

тини, профспілкові організації, мешканці робітничих районів. На 5 платформах везли 22 домовини. На траурному мітингу в Маріїнському парку виступили А. Бубнов, М. Скрипник та ін.<sup>12</sup> Зазначимо, що усі події відбулися досить стримано.

Вже в день вступу військ 6 лютого в Оперному театрі відбулося перше засідання нової влади. Було відновлено Раду робітничих депутатів, тимчасового до її першого зібрання влада передавалася виконкому, більшість у якому мали більшовики на чолі з А. Бубновим. Серед 18 членів виконкому 5 місць мали українські партії боротьбистів та незалежників, які перейшли на бік радянської влади<sup>13</sup>.

Наступного дня були оприлюднені російською мовою перші накази радянської влади. До виконкому, що розташувався у «Гранд-готелі» на Хрещатику, переходили усі адміністративні, господарські та економічні важелі управління містом. Владу в районах міста перебрали районні ВРК (районування відбувалося у межах колишніх поліцейських дільниць). У перші дні владу фактично здійснював комендант та начальник залоги, командир Богунського полку М. Щорс<sup>14</sup>. Своїми наказами він скасував усі розпорядження попередньої влади, оголосив членів Директорії і уряду УНР поза законом. У Києві запроваджувався стан облоги, з 7 години вечора до ранку пересування по місту обмежувалося. Заборонявся продаж спиртних напоїв. Вартовим дозволялося розстрілювати грабіжників на місті. Комендант наказав з наступного дня відновити працю в громадських установах, відкрити магазини.

Зміна влади у Києві відбулася без вуличних боїв, проте спалахів насильства уникнути не вдалося. Складна криміногенна обстановка у місті ще до приходу червоних військ тепер погіршилася масовою втечею кримінальників з Лук'янівської в'язниці. Почастішали грабунки, «нальоти», вночі зчинялася випад-

---

<sup>12</sup> Боротьба. — 1919. — 19 лютого.

<sup>13</sup> Народня воля. — 1919. — 7 лютого.

<sup>14</sup> Боряба. — 1919. — 8 февраля.

кова стрілянина. Через низьку дисципліну у Червоній армії поширеним явищем стали бешкети, самочинні обшуки й реквізиції «буржуїв», так само як і прояви протиеврейських погромних настроїв.

Влада взялася за наведення порядку. Виконком зажадав від ревтрибуналу 1-го радянського Богунського полку розслідувати злочинні дії й покарати солдат, «які творять безчинства»<sup>15</sup>. 13 лютого М. Щорса, який явно не справлявся із обов'язками коменданта, замінив більш досвідчений керівник Немцев. Образ легендарного червоного командира, створений О. Довженком у фільмі «Щорс», насправді був мало схожий на свій прототип. Під час зйомок О. Довженко запросив людей, які знали Щорса особисто. На зауваження одного з них, що справжній Щорс таким не був, режисер відповів: «Якщо знімемо добре, повірять, що був». Отже, О. Довженко створив один з численних міфів радянської історії, виконуючи політичне замовлення влади<sup>16</sup>.

9 лютого були розформовані загони самооборони, причому виконком наказав власникам підприємств оплатити робітникам пропущені робочі дні. Охорона міста покладалася на міліцію на чолі з комісаром комуністом А. Тютчевим. Того ж дня приступила до виконання обов'язків ЧК, обшуки й арешти вважалися законними лише за її ордерами. Збільшилася кількість патрулів, що несли варту у місті, посилилася перевірка документів, було видано наказ проти самочинних обшуків і реквізицій, суворо каралися погромні дії проти євреїв. В результаті після 20 лютого кількість кримінальних злочинів пішла на спад. Із 20 лютого у місті були закриті усі розважальні заклади типу кабаре, кафе-шантанів та театрів-вар'єте<sup>17</sup>. Залишився лише театр-кабаре «Підвал Кривого Джиммі», відомий тонким художнім смаком.

---

<sup>15</sup> Там само. — 1919. — 19 февраля.

<sup>16</sup> Телескоп. — 2014. — № 40. — С. 49.

<sup>17</sup> Борьба. — 1919. — 9 февраля; Известия Киевского СРД. — 1919. — 13, 20 февраля.

Місто поступово поверталось до звичайного життя. Відкрилися установи й крамниці, навчальні заклади повернулися до занять. З 9 лютого поновили роботу пошта і телеграф. Серед фінансових установ дозволили діяльність кооперативних банків та ощадкас. Проте скористатися своїми заощадженнями люди не могли, оскільки дозволялося знімати з рахунків лише 1000 карб. на місяць або 250 карб. на тиждень. Невдовзі відновився рух на залізниці у напрямку на Харків і Полтаву. З 24 лютого, у зв'язку з накладеною на буржуазію контрибуцію виїзд з Києва деякий час здійснювався лише за дозволом ЧК. Згодом став вільним, пересічні громадяни платили за перепустку на виїзд 3 карб., члени профспілок — 1 карб.

8 лютого відбулося перше засідання Київської ради робітничих депутатів. Із демократичним самоврядуванням було покінчено, за класовим принципом у виконавчому органі радянської влади була представлена лише незначна частка населення міста. Навіть більше, склад виконкому не відповідав складу Ради робітничих депутатів. З 35 місць у виконкомі комуністи мали 22 (понад 60%), були представлені УПЛСР, Бунд, ОЄСРП, УПСР, УСДРП (нез.). Не отримали місць представлені у Раді російські есери, меншовики, Поалей-Ціон. Незалежники відмовилися від участі у виконкомі, оскільки вважали несправедливим надання 1 мандату фракції, яка мала в раді 25 зареєстрованих членів, а були ще й незареєстровані<sup>18</sup>.

Міську думу одразу було розпущено. Її місце зайняла колегія, призначена міським відділом виконкому для керівництва міським господарством. А от Міську управу радянська влада запропонувала залишити як технічний орган для виконання своїх прямих обов'язків. Управа на це не погодилась й заявила, що виконуватиме свої функції лише до передачі справ. 13 лютого колегія міського відділу виконкому прийняла касу управи від її попереднього складу і стала фактичним керівником міського господарства. Зі складу управи вийшли міський голова

---

<sup>18</sup> Червоний прапор. — 1919. — 9 лютого.



Є. Рябцов та його заступник А. Гінзбург, окремі члени залишилися як технічні керівники відповідних галузей управління містом<sup>19</sup>. Продовжувала виконувати свої господарські функції губернська земська управа.

На думку київської студентки — сучасниці подій, «однією з найбільш диких сторін більшовизму» була «відсутність вільної преси»<sup>20</sup>. Радянська влада ліквідувала головні принципи демократії — свободу слова і друку. За постановою виконкому були дозволені газети лише тих політичних партій, які офіційно перейшли на платформу радянської влади. Таким чином, залишилися газети «Киевский коммунист» (КП(б)У), «Народня воля» (Селянська спілка), «Червоний прапор» (УСДРП-нез.), «Найє цайт» (ОЄСРП), «Боротьба» (боротьбисти) та «Борьба» (УПЛСР). Почали виходити «Известия Киевского Совета рабочих депутатов». Решта періодичних видань, серед них безпартійні і навіть цілком аполітичні, були ліквідовані. У тому числі виконком не дав згоду на видання часописів соціалістичних партій «Народное дело» (російських есерів), «Новая жизнь» (меншовиків) та «Цайт фраге» (Бунд). Майно закритих газет переходило у розпорядження виконкому<sup>21</sup>. Під його контролем перебували також усі типографії та папір для друку.

В подальшому партії неодноразово зверталися до виконкому, проте дозволу на видання своїх друкованих органів не отримали. Загострення політичного протистояння між радянською владою та українським національним рухом призвело згодом до закриття у березні-квітні українських газет «Народня воля», «Червоний прапор» та «Боротьба».

Весь час більшовицького режиму населення Києва перебувало в інформаційній блокаді, фактично не знаючи, що відбу-

---

<sup>19</sup> Борьба. — 1919. — 11 февраля; Известия Киевского СРД. — 1919. — 15 февраля.

<sup>20</sup> Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. В 22 т. — Т. 15. — М., 1993. — С. 210.

<sup>21</sup> Народня воля. — 1919. — 7 лютого.

вається не лише в світі, а й за межами міста. В. Вернадський згадував: «Надзвичайно важке й дивне становище. Ніхто нічого не знає. Зовсім відрізані від світу. Газети переповнені брехнею й зосереджені на дрібних проблемах. Київ повний чутками. Найбільш достовірні відомості при перевірці виявляються неправдивими...»<sup>22</sup>.

Прихід Червоної армії відбувся цього разу без бомбардувань і розстрілів. Проте мешканці знову зазнали лиха від війська, хоча й не такого страшного. Богунці й таращанці розмістилися не в казармах, а по приватних помешканнях у центрі міста. Разом із наданням житла на господарів покладался обов'язок забезпечувати квартирантів їжею, білизною та всіляко обслуговувати. Для заможних мешканців такі вимоги були б не надто обтяжливими, якби не зухвала поведінка військовиків. Пияцтво, бешкети, відвертий грабіж, шантаж і погрози тримали киян у страху й покорі. «Перші тижні перебування більшовиків у Києві по всьому місту стояв справжній стогін від вимог та знущань, які доводилося переносити мешканцям від своїх нових постояльців», — згадував киянин. За кілька тижнів армія залишила Київ і продовжила наступ. Солдатів гарнізону переселили у казарми, бо «самим більшовикам стало ясно, що перебування у «буржуазних квартирах» надто розбещує їх і відбиває будь-яку охоту служити»<sup>23</sup>.

Другий прихід більшовиків до Києва суттєво відрізнявся від короткого першого у 1918 р. Тепер радянська влада була впевнена у своїй силі, перемагала на фронтах, мала досвід класової боротьби з буржуазією. У цей час від зруйнованої революцією «старого світу» у Києві ще залишались значні матеріальні ресурси, які вона безконтрольно «експропріювала» та з максимальною енергією витратила на власні потреби.

---

<sup>22</sup> Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 132.

<sup>23</sup> Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. В 22 т. — Т. 6. — М., 1991. — С. 234. — С. 236–237.

Ще наказом коменданта М.Щорса домовим комітетам пропонувалося здати зброю. На його виконання по місту прокотилася хвиля повальних обшуків. Фактично ж у такий спосіб відбувалася перша, негласна й неофіційна, «експропріація» у мешканців багатих квартир грошей, коштовностей й т. ін. При цьому міліції і ЧК активно допомагали міські низи. Радянській владі, що вперто роздмухувала соціальний антагонізм між «панамі й пролетарями», вдалося зробити своїми союзниками кухарок, покоївок, двірників та іншу домашню прислугу, яка шпигувала за господарями, робила доноси й наклепи, допомагала при обшуках. Якщо зважити, що послугами домашньої прислуги масово користувалася не лише велика буржуазія, а й середній клас (вчителі, лікарі, інженери, чиновники) цей соціальний конфлікт набував досить широких масштабів. Становище господарів ускладнювалося тим, що вони не могли ні звільнити, ні виселити прислугу без дозволу профспілки, яка звичайно ж виступала на боці своїх членів.

Велику увагу і зацікавлення радянська влада виявляла до культурних цінностей. Вони одразу вилучалися там, де господарі виїхали або були заарештовані. Власникам колекцій предметів старовини і мистецтва, книгозбірень наказувалося до 20 лютого подати про них відомості. Все це бралось на облік. Невиконання загрожувало конфіскацією й передачею до музеїв та громадських бібліотек. Діячі літератури й мистецтва, наукові і культурні заклади, щоби врятували бібліотеки, колекції, твори мистецтва, подавали до виконкому прохання про видачу охоронних грамот на випадок обшуків і реквізицій. Президія виконкому ухвалила повідомити усім, що нікому таких грамот не видає<sup>24</sup>.

Першим цілеспрямованим класовим заходом радянської влади проти буржуазії стало стягнення контрибуції із заможних громадян міста. 12 лютого фінвідділ виконкому зібрав представників об'єднань промисловців і фінансистів («Озіфу»,

---

<sup>24</sup> Боротьба. — 1919. — 14 лютого, 26 березня..

«Суозіфу», комітету банків та ін.) і повідомив про стягнення єдиного надзвичайного податку на користь радянської влади. Формальною причиною такого заходу А. Бубнов назвав вивіз Директорією готівки з київських банків. В ультимативній формі він зажадав від представників великого і малого бізнесу зібрати у 8-денний строк 200 млн. карб., при цьому 100 млн. мало бути внесено через 3 дні, решту — протягом 5 днів<sup>25</sup>. Швидкий збір такої значної суми виявився нереальним. Протягом перших трьох днів було зібрано лише 10.387 млн. карб., 10 днів — 21 млн. карб. 25 лютого до боржників звернувся голова ЧК І. Сорін із погрозами вдатися до репресій у разі невиконання. Після цього було затримано кілька сот заручників. Щоправда, згодом було відпущено 150 жінок та 200 учнів.

На темпи сплатення контрибуції це не вплинуло, до 4 березня надійшло лише 35 млн. карб.<sup>26</sup> До наступних зборів боржників 29 квітня була зібрана лише ¼ частина контрибуції, борг складав 155 млн. карб. Фінансові органи загрозували вдатися до кругової поруки. Але попри загрози й репресії збір контрибуції і надалі проходив мляво.

3 червня газета «Известия ВУЦИК» у спеціальному додатку надрукувала повні списки усіх платників контрибуції із даними про суму податку, майновий стан або характер занять. Аналіз цих списків дає багато цікавої інформації щодо соціального обличчя київської буржуазії влітку 1919 р. Усього до списку увійшли 723 особи. Суми податку різні, від мінімальної у 10 тис. до максимальної у 1,5 млн. карб. Звертає увагу незначна кількість великих за розміром стягнень (від 100 тис.) — їх усього 30. Із цього можна зробити висновки, що велика буржуазія майже вся втекла. Загальна картина виглядала таким чином: більше 100 тис. — 4%; 30–100 тис. — 20%; 10–20 тис. — 76%. Відсутність у списках заможного громадянства з Москви й

---

<sup>25</sup> Боротьба. — 1919. — 13 лютого.

<sup>26</sup> Борьба — 1919. — 11, 25 февраля; Народня воля. — 1919. — 20, 26 лютого, 4 березня.

Петрограду свідчить, що на цей час воно, так само як і місцева бізнес-еліта, встигло виїхати з міста. У Києві переважала середня і дрібна буржуазія, на яку саме й припав головний тягар надзвичайного податку. Єдиного критерію у визначенні соціального статусу цієї групи не існувало. Найбільше зустрічалися промисловці, купці, підрядники, власники магазинів, домовласники; були також інженери, лікарі, присяжні повірені. Близько 70% списку складала єврейські прізвища.

Наступ на буржуазію тривав. Сучасник згадував, що оскільки радянська влада почувалася в цей час впевнено, «особливої жорстокості вона не виявляла, розстрілів майже не було, а займалася вона, головним чином, тим, що вимотувала в населення душу своїми наказами»<sup>27</sup>. Слідом за контрибуцією був виданий наказ коменданта міста № 20, який вимагав «взяти на облік усі буржуазні будинки, особняки і т. ін. для переселення в них робітників з притонів і хатин. Буржуазні класи переселити і скупчити». На виконання цього наказу комендант міського Центрального району дав доручення районним комісарам Двірцевої, 1-ї і 3-ї Либедської, 1-ї і 2-ї Старокиївської дільниць в тижневий термін зібрати за допомогою місцевих комісарів відомості про панські помешкання та особняки. Фабрично-заводським комітетам пропонувалося створити районні робітничі комісії для обстеження житла і переселення робітників<sup>28</sup>.

Але, за слушним зауваженням того ж киянина, робітники й біднота поставилися до наказу недовірливо, тому «виселити буржуазію і вселити бідноту було однаково важко». До того ж існувала можливість врятуватися від виселення за допомогою знайомств та хабарів. «Вчора нас хотіли виселити з квартири. Тільки протекція колишнього репетитора Ф.П., який завідує житловим відділом, врятувала нас», — записала киянка у щоденнику<sup>29</sup>. Перш за все під контроль було взято квартири,

---

<sup>27</sup> Гольденвейзер А.А. Вказ. праця. — С. 212.

<sup>28</sup> Боротьба. — 1919. — 13, 14 лютого.

<sup>29</sup> Дневник и воспоминания киевской студентки. — С. 211.

залишені мешканцями, окремі кімнати у великих квартирах. Заселялися до них не робітники з нетрів, а головним чином службовці радянських установ, командири Червоної армії, співробітники ЧК. Надалі виконком неодноразово ухвалював рішення про переселення робітників у буржуазні квартири, але такі випадки були поодинокими і не стали поширеним явищем.

Після приходу радянської влади до Києва сюди було вирішено перенести столицю УСРР. За часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського урядовий державний апарат мав цілком пристойні і комфортні приміщення, які усі збереглися за Директорії й використовувалися за призначенням. Проте, робітничо-селянському уряду цього було недостатньо. Масове виселення киян з квартир у центрі міста набуло великих масштабів одразу після остаточного рішення про переїзд уряду УСРР до Києва.

Урядове містечко вирішили влаштувати у Липках, через що для «ущільнення» був визначений весь центр міста — вулиці Прорізна, Михайлівська, М. Житомирська, Пушкінська, Олександрівська, Катеринівська, Анненківська, Трьохсвятительська, Костьольна, Меринівська, Ольгинська, Володимирська, Виноградна, Бібіковський бульвар, Фундуклеївська, Левашовська, Єлизаветинська й Банкова. Особняки наказувалося звільнити повністю. У будинках понад 4 поверхи — звільнити один поверх, понад 7 — 2 поверхи. В якості помешкання для членів ВУЦВК та уряду було обрано великий будинок на розі Бібіковського бульвару та вул. Пушкінської.

Головні державні органи — ЦВК Рад, Раднарком, наркомат закордонних справ розмістилися у Маріїнському палаці, там само мешкали й їхні керівники. На вул. Інститутській, 40, де була резиденція Гетьмана, а згодом Директорії перебував голова РНК Х. Раковський із особистим управлінням. Наркомпрод зайняв будинок по Хрещатику, 6, а також готелі «Імперіал» та «Петроград». Наркомвійськсправ розмістився у будинках по Хрещатику, 28, Прорізній, 2 та Музичному пров., 1, НКВС — на Лютеранській, 22 і т. ін. Зрозуміло, ці будинки були повністю відселені.

Із переведенням державних структур до Києва виникла потреба у розселенні численної армії радянських чиновників. Протягом тижня було взято на облік і розподілено усі квартири, залишені буржуазією, разом із майном. У рекордно короткий термін — за 48 годин — повністю виселили будинок Гінзбурга. Із собою дозволили забрати лише мінімум особистих речей, квартири залишалися вмебльованими та обладнаними<sup>30</sup>.

Далі прийшла черга звільнення громадських будівель. Виконком принципово вирішив скасувати земські установи й передати їхнє діловодство відповідним власним органам. Передбачалось зробити це поступово, але виконком наклав око на новий гарний будинок губерньського земства на вул. Володимирській і терміново зажадав звільнити 45 кімнат з обладнанням і меблями. Відділи виконкому, не чекаючи роботи Ліквідаційної комісії, поспіхом зайняли приміщення управи, викидаючи при цьому майно та фінансові документи просто в коридор<sup>31</sup>. Так само займалися приміщення закритих газет, партійних і громадських організацій тощо.

Переїзд уряду до Києва почався із кінця березня. До цього відбулися зміни у зовнішньому вигляді Києва. Було знято українські вивіски, там де вони ще залишилися, жовто-блакитні прапори замінено на червоні. З будинку Міської думи прибрали зображення Михаїла-архангела. Заперечення киян, що це не релігійний символ, а лише герб міста, не було взято до уваги. Знесли пам'ятники Олександрю II, Миколі I, Іскрі та Кочубею, ген. Дрентельну, ген. Бобринському, залишки пам'ятника Столипину на Думській площі, бюст Столипіна на його могилі. Замінили вивіску на університеті Св. Володимира, який став називатись «Вища школа УСРР».

22 березня виконком ухвалив перейменувати 32 вулиці, площі й парки міста. З'явилися вулиці Леніна, Маркса, Енгельса, Лібкнехта, Люксембург, Комуністична, Січневого повстання,

---

<sup>30</sup> Там само. — 13, 25 марта, 5 апреля.

<sup>31</sup> Червоний прапор. — 1919. — 26 березня, 1 квітня.

бульвар Т.Шевченка, площі Революції, III інтернаціоналу, Червона, Радянська та ін. За межами здорового глузду було надання імені К. Лібкнехта Оперному театру, а В. Леніна — міському драматичному. Перейменування тривали й надалі.

Помітно змінився й загальний вигляд міста. Київські вулиці завжди були багатолюдними, «за гетьмана на Хрещатику не можна було проштовхнутись і публіка була набагато елегантніше ніж зараз». Тепер народу на вулицях поменшало, й серед перехожих, за свідченням очевидців, стало зовсім мало гарно вбраних і просто охайно вдягнених людей. Чоловіки переважно носили солдатські шинелі, шкіряні куртки, чорні картузи. Дами змінили капелюшки на хустки. У такий спосіб заможні мешканці намагалися надати собі «демократичного вигляду»<sup>32</sup>.

Соціальна політика радянської влади мала виразно класовий характер й була спрямована проти буржуазії. В свою чергу буржуазія намагалася якщо не протистояти їй, то принаймні пристосуватися. Деякий час це їй вдавалося. У 1919 р. представники середнього класу у Києві не саботували радянську владу, а охоче йшли до неї на службу. Київ до революції був центром великого бізнесу, але радянська влада ліквідувала притаманну йому інфраструктуру. Банки, акціонерні та страхові товариства, адвокатські контори були ліквідовані як установи великого капіталу, непотрібні пролетарській державі. Численні службовці залишилися без засобів до існування. Київська студентка написала з цього приводу у щоденнику, що «при їхній (радянській — *О.Б.*) системі треба або емігрувати, або поступати до них на службу. Інакше при все зростаючій дорожнечі можна буде померти з голоду»<sup>33</sup>. Більшовицький режим створив у Києві величезний бюрократичний апарат як центральної, так і місцевої губернської та міської влади. Керівництво її структурами здійснювали здебільшого члени більшовицької партії, серед яких було багато випадкових, малоосвічених, іноді зовсім

---

<sup>32</sup> Дневник и воспоминания киевской студентки. — С. 211.

<sup>33</sup> Там само. — С. 210–211.



молодих людей, відвертих авантюристів. Тоді як апарат потребував фахівців відповідних галузей із вищою освітою та просто освічених людей для технічної роботи. Так само масово отримували посади освітяни, оскільки кожна радянська структура створювала свій агітаційно-пропагандистський або культурно-освітній відділ.

Автори мемуарів і щоденників, згаданих у даній статті (вчений, педагогічний діяч, адвокат, студентка, жінка із заможної сім'ї), попри негативне ставлення до радянської влади, перебували на службі або на своїх попередніх посадах, або у новостворених радянських структурах. Усі вони свідчили, що у службові розпорядженні, в тому числі ділові й суто технічні, втручався місцевий осередок комуністичної партії. Таким чином комуністи контролювали роботу будь-якої установи. Фахівці отримували вказівки від неосвічених людей.

До служби буржуазію спонукали не лише меркантильні інтереси, а й можливість захистити себе від репресій режиму: отримати охоронну грамоту на квартиру, бібліотеку, й т. ін., позбутися мобілізацій. Близькість до влади, де процвітали хабарництво і протекція, давала можливість рятувати за гроші життя близьких та знайомих. За правилами, на радянську службу приймали лише осіб, що «перебувають на радянській платформі»<sup>34</sup>. Але на практиці було достатньо усних заяв про лояльність або рекомендацій, допомагали також вже згадані протекції і хабарі.

Наприкінці березня почалася кампанія по т. зв. «чистці» державних установ від «ворогів радянської влади, класово чужих елементів». Водночас передбачалось скорочення надзвичайно роздутого бюрократичного апарату, зрозуміло, що за рахунок «контрреволюційних елементів». Перша глобальна чистка була проведена у Наркоматі пошти й телеграфу, де 29 березня було звільнено усіх співробітників, а 31 березня почався набір нових

---

<sup>34</sup> Борьба. — 1919. — 1 марта.

службовців із більш суворими вимогами до класового походження, майнового стану, ставлення до радянської влади тощо<sup>35</sup>.

Кампанія набирала обертів, 4 червня виконком створив комісію, для проведення чистки радянських установ аж до розпуску та звільнення усіх службовців. Процедура проходили як міські, так і центральні радянські установи, штати яких мали скоротитися на 25%<sup>36</sup>. В установах з'явилися т. зв. «чорні дошки», на яких вивішувалися списки звільнених. Виявлених під час чисток ворогів передавали до ЧК та Ревтрибуналу. У пресі розгорнулася кампанія проти буржуазії й інтелігенції. Офіціоз «Известия ВУЦИК» закликала до «безпощадного викорінення мерзенної обивательщини, яка заповнює усі наші радянські установи», в той час як робітники йдуть на фронт<sup>37</sup>. Майже кожен день газета публікувала списки звільнених з радянських установ.

В плані наступу на заможні верстви виконком оголосив з 4 березня трудову повинність для буржуазії. До неї були віднесені особи, що живуть на нетрудові доходи; що користуються найманою працею з метою отримання прибутку; члени правлінь різних акціонерних товариств, присяжні повірені, нотаріуси, біржові маклери, торгові посередники, представники вільних професій, особи без певних занять. Від мобілізації звільнялися службовці радянських установ, службовці і технічний персонал у промисловості, викладачі, лікарі, артисти і художники. Згаданим особам було заборонено виїзд з Києва<sup>38</sup>. Спочатку примусовим роботам підлягали лише молоді люди 21–26 років (1893–98 рр. народження), але невдовзі вікові обмеження були зняті. За рознарядкою радянських органів на виконання трудової повинності людей виділяли домками. Зазвичай, вони виконували важку, брудну роботу.

---

<sup>35</sup> Боротьба. — 1919. — 2 квітня.

<sup>36</sup> Известия ВУЦИК. — 1919. — 8 юнія.

<sup>37</sup> Там само. — 12 юлюя.

<sup>38</sup> Боротьба. — 5 березня.

Для виконання термінових чорних робіт влада почала вдаватися до облав. 12 червня наряд ЧК у центрі міста (вул. Ніколайська) затримав 43 осіб, яких під конвоєм доправили в ЧК. Після перевірки документів частина була звільнена, а 20 відправили на вантажні роботи. Після наступної облави 18 червня на Хрещатику на роботи було направлено 30 осіб. 20 червня облава відбулася в Купецькому саду під час театральної вистави і концерту, було затримано кількасот «представників буржуазії», щоправда, жінок і дітей невдовзі відпустили<sup>39</sup>. Надалі облави і направлення на примусові роботи стали звичайним явищем.

Із приходом радянської влади пошвидко змінилася діяльність профспілок, які відігравали надзвичайно велику роль у житті міста. Раніше вони були прерогативою виключно робітничих професій, тепер життя змушувало об'єднуватися й інших: домашню прислугу, візників, двірників, а також артистів, лікарів і навіть військових інвалідів. Членство у профспілках давало низку відчутних пільг — звільнення від мобілізацій та інших примусових заходів, певні соціальні гарантії — харчування, страхування, лікарняна каса, безкоштовне відвідання культурних заходів.

У керівництві профспілками міста традиційно переважали меншовики. Київська рада робітничих депутатів вважаючи, що помірковані профспілкові лідери не відповідають загальному революційному настрою пролетаріату, підняла питання про переобрання Ради профспілок, але воно так і не відбулося. Склад виконкому Ради профспілок так само не відповідав складу ради — у ньому більшовики мали більшість. У профспілковому русі не було єдиної думки щодо його подальшого характеру. Фактично головна його задача — захист інтересів робітників від роботодавців — тепер набувала іншого змісту. Комуністи вважали, що оскільки пролетаріат при владі і працює на націоналізованих підприємствах, не треба вдаватися до старих методів — вимог збільшення зарплати, страйків і т. ін. Але

---

<sup>39</sup> Борьба. — 13, 19, 21 июня.

опозиційні комуністам меншовики та есери вважали, що таким чином націоналізовані підприємства зроблять пролетаря рабом держави<sup>40</sup>.

У радянській історіографії та джерелах комуністичної партії завжди йшлося про беззастережну підтримку київським робітництвом радянської влади. Проте, склад Київської ради робітничих депутатів цього не підтверджує. Довибори у Раду, проведені одразу після вступу Червоної армії, навіть за участі у них червоноармійців<sup>41</sup>, не дали більшовикам переважної більшості. Тому щоби мати перевагу у виконкомі, вони вольовим рішенням не включили до виконавчого органу членів усіх партій, що мали представництво у раді. Газета «Червоний прапор» вказувала на це прямо: «...Дійсної радянської влади і диктатури пролетаріату ми не бачимо, а є диктатура комуністичної партії. Дивлячись на склад Ради РД і непропорційно обраний виконком..., ми, приглядаючись, бачимо, що найбільш численні робітництвом заводи, майстерні і фабрики не дають переваги комуністам»<sup>42</sup>. Про недостатню революційність київського робітництва свідчила газета «Известия ВУЦИК», коли писала, що серед київських робітників, на відміну від Москви і Петрограду, немає бажаючих брати участь у продзагонах<sup>43</sup>.

Радянська влада запровадила 8-годинний робочий день, закрила приватні посередницькі контори з питань праці. За рішенням виконкому працевлаштування робітників і службовців відбувалось лише через біржі праці. За роки революції великі київські заводи значно скоротили виробництво, будівництво, легка та харчова промисловість, побутове обслуговування забезпечували лише елементарні потреби населення; припинилося

---

<sup>40</sup> Червоний прапор. — 1919. — 14 лютого.

<sup>41</sup> Васильев И.Г. Киевский совет в 1919 году // В защиту революции: Воспоминания участников борьбы за власть Советов в Киеве и на Киевщине. — К., 1977. — С. 189.

<sup>42</sup> Червоний прапор. — 1919. — 3 квітня.

<sup>43</sup> Известия ВУЦИК. — 1919. — 2 августа.

виготовлення предметів розкоші. Рівень безробіття у Києві вже давно був досить високим. У перші дні роботи біржі праці в середині лютого кожного дня реєструвалося 300–500 безробітних, у квітні — вже біля тисячі. 1–15 квітня по місту було зареєстровано 12 912 осіб. Водночас попит за цей час склав 6006 вакансій, на роботу було відправлено лише 3 554, оскільки більшість безробітних становили особи інтелігентної праці, лікарі та медичний персонал, конторщики, прислуга, тоді як потрібні були в основному чорнороби<sup>44</sup>. Певне пожвавлення на ринку праці спостерігалось у травні, коли протягом 1–25 травня було зареєстровано 13134 осіб, а попит склав 12 457 вакансій. Проте оптимістичні висновки Київської РРД, що безробіття йде на спад, не виправдалися, рівень зайнятості і надалі залишався низьким<sup>45</sup>.

Демократичні свободи радянською владою були скасовані. У виданому ЧК наказі йшлося про те, що з огляду на «злочинну агітацію проти радянської влади, а також погромну антисемітську агітацію», «всякі скупчення на вулицях міста заборонені і розганятимуться збройною силою; всяка агітація проти радянської влади суворо придушуватиметься; агітація в пресі веде за собою закриття видань; усна агітація ... на вулицях, зборах, каратиметься аж до розстрілу на місці злочину»<sup>46</sup>. Ставлення радянської влади до мешканців міста, які вважалися противниками режиму (заможні верстви, українські діячі) на пряму залежало від внутрішньої політичної ситуації та становища на фронтах. Лютий та березень були періодом відносної внутрішньої стабільності та переможного наступу Червоної армії. Тому переважав, в основному, економічний тиск на буржуазію, до розстрілів справа, як правило, не доходила. Становище погіршилося наприкінці березня й надалі продовжувало загострю-

---

<sup>44</sup> Борьба. — 1919. — 19 апреля.

<sup>45</sup> Известия ВУЦИК. — 1919. — 29 мая.

<sup>46</sup> Боротьба. — 1919. — 5 березня.

ватися. Перш за все це було пов'язано із посиленням селянсько-повстанського руху проти радянської влади.

У відповідь на це постановою Київського виконкому була ліквідована Селянська спілка, створена у 1917 р. Всеукраїнською радою селянських депутатів, 4 березня вийшов останній номер її газети «Народня воля», яку передали боротьбистам — «сучасним господарям становища». У ніч на 25 березня були проведені арешти серед української інтелігенції. Затримали лідерів УСДРП (нез.) Ю. Мазуренка, А. Пісоцького, а також С. Єфремова, Л. Чикаленка, А. Яковенка. Слідом за політичними діячами була заарештована група фінансистів і кооператорів, керівників Дніпросоюзу, Союзбанку, Українбанку, Централу, Коопцентру, кооперативів «Городской потребитель і «Жизнь»<sup>47</sup>. З'ясувалось, що арешти українців відбулися за підозрою у підтримці отамана Зеленого, який своїми активними діями не давав спокою радянській владі. Завдяки втручання боротьбистів ситуацію вдалося владнати, українські діячі були звільнені.

Підозри радянської влади не були безпідставними. На початку квітня УПСР та УСДРП (нез.) оголосили початок загального селянського повстання проти більшовиків. 10 квітня селянські загони з навколишніх сіл зробили спробу наступу на Київ, що в літературі отримав назву «Куренівське повстання». Це був унікальний епізод Української революції, єдиний випадок, коли цілком реальну спробу змінити владу у столиці здійснила не армія, а повсталі селяни. Селянський виступ, що зазнав поразки, не був підтриманий містом. Саме після Куренівських подій наступ на «ворогів радянської влади» у Києві посилювався. З виконкому були виключені українські соціал-демократи (незалежники) та ліві соціалісти-революціонери (активісти) «за активний спротив соціалістичному будівництву»<sup>48</sup>.

У перші три місяці влада диктатури пролетаріату не була надто жорстокою до своїх опонентів. На першому засіданні

---

<sup>47</sup> Червоний прапор. — 1919. — 26 березня.

<sup>48</sup> Борьба. — 1919. — 3 апреля.

17 березня Революційний трибунал розглянув справу трьох тюремних наглядачів, які за вироком суду розстріляли Б. Донського, вбивцю фельдмаршала Е. Ейхгорна. Двоє були засуджені до смертної кари, один — до виправних робіт. Далі слухалися справи за звинуваченнями у посадових злочинах, казнокрадстві, дезертирстві, антирадянській агітації, «петлюрівському шпигунстві» тощо.

У звіті виконкому за три місяці йшлося, що за цей час ЧК було заарештовано 918 осіб, з яких 150 розстріляно, 255 засуджено до тюремного ув'язнення, у 60 — конфісковане майно, решта звільнені. Серед покараних: 188 — за контрреволюцію, 66 — за бандитизм, 48 — за спекуляцію, 45 — за посадові злочини, 43 — фальшивомонетники, 9 — за агітацію проти радянської влади<sup>49</sup>.

Чим більше загострювалася ситуація на фронтах Червоної армії та внутрішні проблеми радянської влади, тим жорстокішими ставали репресії. Із травня становище радянської держави продовжувало невпинно погіршуватися, що позначилося на ставленні більшовицької влади до зовні лояльного, проте внутрішньо ворожого до неї населення Києва. Найбільш резонансним став розстріл у травні «в порядку червоного терору» великої групи «членів монархічних організацій». Йшлося про «Клуб російських націоналістів», створений 1908 р. у Києві відомим реакційним діячем В. Шульгиним. До рук ЧК потрапив список вже неіснуючої організації й за ним було страчено 68 осіб — усіх, хто на той час залишався у місті<sup>50</sup>. Серед розстріляних було багато відомих киян — професори університету Св. Володимира І. Армашевський та Т. Флоринський, колишній губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін, публіцист С. Щеголів, колишній директор державного банку, прокурор, член Державної Думи, гласні Міської думи, відомі

---

<sup>49</sup> Известия ВУЦИК. — 1919. — 9 мая.

<sup>50</sup> Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки. — М., 1989. — С. 46.

адвокати та ін.<sup>51</sup> Лише невелику частку з них можна було віднести до правих діячів, більшість складала далекі від політики літні люди.

У відповідь на «впертий спротив буржуазних класів» радянська влада перейшла від погроз до арештів тих, хто не виконував її розпоряджень по сплаті контрибуції, «білизняній повинності», ухилявся від трудових мобілізацій. Знову почалися обшуки київських квартир: забирали гроші, коштовності, продовольство, одяг, білизну. Київська ЧК наклала на усіх затриманих за несплату контрибуції покарання у вигляді примусових робіт — тиждень за кожен день затримки. У провалі кампанії по збору білизни з буржуазії виконком звинуватив домові комітети, які давали неправдиві відомості. За це лише у Подільському районі червні було заарештовано 38 осіб, яким загрожувало виселення з квартир. У липні за нездачу білизни й одягу було заарештовано ще 60 осіб<sup>52</sup>.

На початку липня було розстріляно чергову групу «контрреволюціонерів» — 17 осіб з числа київської інтелігенції, серед яких найбільшою повагою і любов'ю киян користувався відомий педагог і український громадський діяч В. Науменко. «Це був один з небагатьох людей, що користувалися виключною репутацією й відомих усьому Києву... Якби йому дали померти власною смертю, за його гробом йшов би стотисячний натовп... І таку людину схопили й поквапилися розстріляти через 24 години, щоби ніхто не встиг за нього заступитися», — з гіркотою згадував сучасник. Сюди ж потрапили відомий київський адвокат С. Горбунов, освітянин та земський діяч Ю. Щириця та інші знані кияни<sup>53</sup>. Після цього голова Київської ЧК В. Балицький дав роз'яснення у газетах, що віднині подача касаційних скарг та прохань про помилування буде здійснюватися

---

<sup>51</sup> Известия ВУЦИК. — 1919. — 23 травня.

<sup>52</sup> Борьба. — 1919. — 16, 19 июня; Известия ВУЦИК. — 1919. — 11 июля.

<sup>53</sup> Гольденвейзер А.А. Вказ. праця. — С. 252.



лише у виняткових випадках, смертні вироки Ревтрибуналу будуть виконуватися негайно.

У липні—серпні розстріли «контрреволюціонерів» стали повсякденною справою, про що повідомлялося ледь не в кожному номері київських газет. Якщо спочатку «караючий меч ЧК» був спрямований проти «представників контрреволюційної буржуазії», «гетьманців», «петлюрівських шпигунів» і т. ін., то тепер серед розстріляних переважали заручники. Пересічних громадян страчували «в порядку червоного терору» за надуманими звинуваченнями.

Про розмах терору свідчила наявність у Києві 16 різних підрозділів ЧК. Київська «надзвичайка», за свідченням дослідження С. Мельгунова «Красный террор в России», у 1919 р. була однією з найбільших й найкривавіших більшовицьких катівень. За даними розслідувань білогвардійської комісії ген. Ф. Рерберга вдалося достеменно встановити прізвища 4800 розстріляних, усього ж кількість громадян, що загинули у Києві при більшовиках, сягала 12 000<sup>54</sup>. Про надзвичайну жорстокість і знущання над заарештованими у київських тюрмах йшлося у звіті сестер-жалібниць російського Червоного хреста для доповіді Міжнародному Червоному хресту у Женеві<sup>55</sup>.

Останню криваву крапку у злочинах проти киян більшовицька влада поставила, коли поспіхом залишала Київ. У ніч з 27 на 28 серпня були страчені практичні усі, хто на той момент перебував у тюрмах ЧК. У губчека на вул. Садовій, 5 було розстріляно 127 осіб, близько 70 — у повітовій ЧК на вул. Єлізаветинській, приблизно стільки ж — у китайській «надзвичайці», 51 залізничник — у залізничній ЧК і ще деяка кількість в інших відділах ЧК у Києві. По-перше, це була помста за переможний наступ Добровольчої армії, по-друге, небажання везти із собою заарештованих<sup>56</sup>.

---

<sup>54</sup> Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 47–48.

<sup>55</sup> Там само. — С. 47.

<sup>56</sup> Известия ВУЦИК. — 1919. — 29 августа; Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 127.

У підсумку зазначимо, що реалії більшовицького режиму виявились для Києва жахливими. Міське господарство і соціальна сфера були занедбані і кинуті владою напризволяще. Політика Української радянської держави по відношенню до своїх громадян була такою, що навіть столиця весь час жила на півголодному пайку, у скрутних матеріальних і побутових умовах. Заможні верстви повною мірою відчували «класову ненависть» пролетарської держави до себе, яка втім не призвела до відновлення соціальної справедливості. За радянського режиму життя пролетаріату й міських низів також не стало кращим у порівнянні із попередньою буржуазною владою.